

УДК 215(092):262.7

К 30

Святослав КАЧМАР

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ВІРИ ТА РОЗУМУ У ПРАЦЯХ ГРИГОРІЯ БОГОСЛОВА

У статті вперше у вітчизняній науці на широкій джерельній базі здійснюється аналіз бачення Григорієм Богословом проблеми співвідношення віри та розуму. Стверджується, що концепція св. Григорія тяжіє до широкого розуміння віри, яка охоплює усі стадії богопізнання. Віра, за твердженням Богослова, необхідна на початку сходження людини до пізнання Бога, вона супроводжує процес природного богослов'я й увінчує обоження християнина. Так віра постійно співпрацює з розсудком та умом, і тільки через неї останні здатні забезпечити адекватне пізнання істини.

Ключові слова: віра, розум, знання, ум, Григорій Богослов, богопізнання, патристика.

Постановка проблеми. Чарльз Тайлор – сучасний філософ, автор фундаментальної праці “Секулярна доба”, в якій осмислюється поняття секулярності в європейській модерновій культурі, відзначає дві звичні ілюзії (для) нашого часу: перша – надто різка відмінність розуму і віри; друга – поширена модель “вільного” розуму. З Нового часу, вважає Тайлор, утвердилась традиція оперування поняттям “самого розуму”, при зникненні необхідності Одкровення. Однак сам розум, на думку канадського філософа, не є надійним джерелом для однозначних і достовірних відповідей. Історія філософії показує: попри те, що сам розум у деяких сферах пізнання (скажімо, у формальній логіці чи математиці) є достатнім для розв’язання тих чи тих питань, але вже у сфері природничих наук (хоч, може, віденські позитивісти спочатку так не гадали) сам розум, як переконала нас філософія науки,

не є достатнім. Спочатку природознавець керується певною заданістю, що виходить за межі раціональності і яку Томас Кун назвав парадигмою, а вже згодом він звиряє свої дослідження з останньою. У гуманітарних науках проблема надійного джерела відповідей, які б не приводили до релятивізму в найважливіших питаннях людського буття, стоїть ще гостріше. Саме віра, з одного боку, за Тайлором, здатна бути тим, що направляє наш інтелект не тільки в житті загалом, але і науці зокрема. З іншого боку, саме поняття розуму має бути скориговане нами в те поняття розуму, яке Платон розумів не просто як розсудковість чи сукупність методичних раціональних дій, а як прозріння, природу якого не можна до кінця визначити у словах [46, 13 – 16]. У такому ж річищі висловлюється і папа Бенедикт XVI, водночас наголошуючи на особливій актуальності досвіду свято-отцівського свідчення у розв'язанні цієї проблеми [1, 2 – 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У XX ст. над творчою спадщиною св. Григорія Богослова і, зокрема, баченням ним проблеми віри і розуму працювали на Заході такі дослідники, як К. Білей, Б. Далей, Я. Пелікан, Ж. Плажне, Й. Танака та ін. Також варто виокремити важливі для запропонованої теми праці українських та російських дослідників: П. Бутакова, Н. Виноградова, ігумена Іларіона (Алеєва), В. Петрушенка, Г. Флоровського.

При достатній кількості загальних досліджень творчості св. Григорія, які глибоко і повно, на нашу думку, висвітлюють концепцію “віри і розуму” у працях каппадокійця, наприклад, Крістофера Білея чи Йокіро Танаки, є дослідження, які, очевидно, через недостатнє заглиблення в тему і тому, що праці каппадокійця мають, як і практично все християнське богослов'я того часу, несистематичний характер, а головню постають як відповідь на виклики дня [36, 3], не зовсім адекватно розглядають проблему богопізнання в працях св. Отця. Окрім того, треба зазначити деяку невідповідність певних місць перекладів праць св. Григорія тим нюансам концепції богопізнання каппадокійця, про які йтиметься в статті (про усі ці негативні сторони ми детальніше говоритимемо далі). Також практично відсутнє висвітлення теми бачення св. Григорієм постановки та розв'язання цього питання.

Отже, зважаючи на те, що творча спадщина Григорія Богослова, що є однією з ключових персоналій у постановці та

розв'язанні проблеми співвідношення віри та розуму в християнській філософії, в дослідженнях спеціально не аналізувалися в контексті окресленої теми.

Метою статті є на основі аналізу текстів каппадокійського богослова і реконструкцій його вчення дослідниками окреслити бачення св. Отцем постановки та розв'язання проблеми співвідношення віри та розуму.

Св. Григорій Назіанзин є одним з найбільших християнських богословів IV ст. Великої вченості та інтелектуального таланту праці св. Григорія, товариша двох інших великих каппадокійців: св. Василя Великого і св. Григорія Нисського (які мали на християнському Сході, як зауважує Ярослав Пелікан, таку ж вагу, як св. Августин на Заході [42, 6]), стали класичною моделлю візантійської гомілетики (жанру церковної проповіді), стилю у прозі і, найголовніше, твори св. Григорія зробили найбільший внесок у визначенні догмату св. Трійці в богослов'ї церкви, тому на Халкедонському соборі (451 р.) його названо Богословом. Так тільки ще називали в християнській традиції апостола Іоанна і візантійського монаха св. Симіона Нового Богослова, якого порівнювали зі св. Григорієм. Згодом каппадокієць був визнаний також одним з трьох найбільших вчителів Східної традиції, разом з його товаришем Василем Великим та св. Іоанном Златоустом [36, р. xii]. Св. Григорій зі св. Василем навчалися в Афінах, здобуваючи щонайгрунтовнішу на той час освіту, а згодом, вивчаючи праці Орігена, якого вважали своїм вчителем, склали на основі його вибраних праць виписки, відомі під іменем "Філокалії" [26, гл. 4]. Св. Григорій Богослов разом зі св. Василем Великим і св. Григорієм Нисським, відстоюючи ортодоксальне бачення тринітарної проблематики, боролися з еретичним вченням Арія, яке у IV ст. розвивав його послідовник Євномій [30, 157].

Хоча у працях Назіанзина спостерігається певний вплив олександрійської традиції, перейнятої ним, можливо, від Орігена, все ж проблема співвідношення віри та знання, поставлена вперше ґрунтовно в християнській літературі учителем Орігена, Климентом Олександрійським, отримує в його працях інші акценти¹.

---

¹ На нашу думку, російський дослідник творчої спадщини Григорія Богослова, Микола Виноградов, при загалом вдалому висвітленні

Зумовлено це тим, що, хоча у Оригена і з'являється перша богословська система в історії християнської писемності, перед олександрійцями стояли передовсім апологетичні завдання, вони жили і творили ще тоді, коли християнство було неофіційною релігією в Римській імперії і на часі була теоретична розробка підстав її захисту перед язичницькою критикою. Отже, олександрійці, а головню Климент, підхід якого до розв'язання проблеми співвідношення віри і знання переймає Ориген, розв'язували цю проблему так, аби бути переконливими передовсім для нехристиян. Тому олександрійці достатньо повно розкрили специфіку поняття віри як специфічного християнського феномену: її гносеологічний потенціал, зв'язок із грецькою філософією, місце в душі людини і можливість розвитку в знання. Каппадокійців, які жили тоді, коли, навпаки, виникла потреба у захисті ортодоксального християнства від самих же християн, які неправильно розуміли суть релігії Христа (себто єретиків), цікавив передовсім інший аспект проблеми, що був пов'язаний з богословським розв'язанням гранично актуальної для того часу тринітарної суперечки в церкві. Тому, попри часткову подібність позицій олександрійців і каппадокійця щодо розв'язання зазначеної проблеми, в них ми натрапляємо лише на натяки специфічної термінології своїх попередників із Олександрії. Через те, що наступництво від одного богослова до іншого в часи ранньої церкви є для науки великою проблемою, не може бути й абсолютної певності, чи були знайомі каппадокійці зі спадщиною Климента. Є лише докази існування зв'язку каппадокійських богословів з наступником Климента Оригеном [36, 293], у працях якого ми хоч і віднаходимо Климентові погляди на проблему "Афіни і Єрусалим", але в суттєво зверненому варіанті. Тому наскільки каппадокійці і, зокрема, св. Григорій Назіанзин є наступниками олександрійської школи у розв'язанні проблеми співвідношення віри і знання є питанням проблематичним.

Отже, такі проблеми, як сутність поняття віри, знання, розуму не мають у працях св. Григорія систематичного розв'язання

окремих аспектів концепції богопізнання в Григорія, помилково вважає, що каппадокійський Отець дотримується олександрійської традиції розв'язання проблеми співвідношення віри і знання [3, 173].

порівняно з його олександрійським попередником, так само зауважуємо у спадщині каппадокійця лише далекі відголоски Климентової концепції віри як акту розуму (*πίστις προαίρεσις ἐστίν, ορεκτική τίνος ούσα, ἡ δρεξις νύν διανοητική* [Stromatum. PG. T. 8. Col. 940]”), а знання як розумового процесу, що розвиває істини віри у розгорнуту богословську концепцію. Головним пафосом у розгляді проблеми “Афіни і Єрусалим” для Григорія було недопущення до сфери Троїчного богослов’я логіки людського розуму, а це було тоді модою серед простого люду: “божественні предмети перетворюються в забаву так, як скачки на конях і видовища [21]”; і здійснено у працях головного противника ортодоксії того часу – Евномія, богослов’я якого було спробою раціоналізувати християнську релігію на підставі твердження про абсолютність пізнання людиною Бога [35, 365] і звідси, завдяки простим логічним міркуванням, а також деяким місцям зі Святого Письма, довести тварність Ісуса Христа, отже, фактично зводячи нанівець сутність християнства. Каппадокійці заперечували такі високі можливості людського розуму. Зокрема, Григорій Богослов доводив, що у сфері пізнання Бога Самого собою людину повинна вести віра, а не розум. Тому, на відміну від олександрійців, які ставили і розв’язували проблему “Афіни і Єрусалим” у термінах протистояння віри і знання, у каппадокійського отця – протиставляння віри розуму.

Так, за св. Григорієм, для розуму в межах природного богослов’я, що користується звичними для грецької філософії аргументами, є очевидним саме існування Бога: “Бог є творчою і змістовною першопричиною усього; цюмоу нас вчить і зір, і природний закон” [10].

Тому часто, де можливе чисто логічне міркування, головно у сфері природного богослов’я чи у спростуванні умовиводів єретичної думки, Григорій користується чистим мисленням і надбанням грецької філософії² (наприклад, коли в його працях ідеться про

---

² Браян Далей відзначає використання св. Григорієм аргументації під час з’ясування відношення трансцендентного Бога до світу, розробленої Аристотелем; доведення існування Бога з наявності порядку у світі, розробленим стоїками. Та й не можна не визнати, що, як це характерно загалом для усієї патристичної думки, багато місць у працях каппадокійця проникнені духом платонізму [37, 34, 36] та неоплатонізму [23, 184].

визначення природи імені [11] чи логічну необхідність існування одного, а не багатьох богів [12]); і навіть посилається на її авторитет [10].

Тож ми простежуємо надзвичайний пієтет перед наукою, що притаманний як св. Григорію, так і олександрійській традиції. Ще будучи юнаком, Григорій переймається полум'яною любов'ю до наук: "І я намагався покласти хибні науки на службу справжнім... Проте ніколи мені не приходило на думку надати перевагу чомунебудь перед нашими заняттями [13]".

Термін "філософія" вживається Назіанзинцем передовсім на позначення християнської теології [47, 72]. "Немає нічого більш непоборного, ніж філософія, – засвідчує свою любов до любо-мудрості Григорій, – нічого більш невловимого. Усе може ослабнути, тільки не філософ... Непоборні тільки двоє – Бог і ангел; а третій – філософ, нематеріальний у матеріальному" [19]. Язичницька філософія, каже каппадокієць, лиш грає з тінями істини, в той час, як християнська філософія, може, не така витончена, але спрямовує до Бога [16], "християнське вчення твориться за способом рибаків, а не по-аристотельськи, духовно, а не хитро-сплетіннями" [27].

Незважаючи на самоочевидність існування Бога для св. Григорія, для нього неможливо одними силами людського розуму пізнання того, хто є Богом, сутності Бога³. Оскільки на питання, чи існує Бог десь чи ніде; де був Він перед тим, як сотворив світ, не може бути відповіді, яка б задовольнила людський розум [10]. Окрім того, "не тільки світ Божий, – твердить св. Отець, – який вище усякого розуму і розуміння (Флп. 4:7)... але навряд чи можливе для нас і точне пізнання тварного" [10].

---

³ Тут проявляється суттєва відмінність між баченнями богопізнання, що домінують у східному та західному християнському богослов'ї періоду патристики та схоластики. Віктор Петрушенко робить аналіз цієї відмінності на прикладі порівняння концепції богопізнання Григорія Богослова і Ансельма Кентерберійського: "Він (*Ансельм – прим. автора*) висловлює позицію щодо шляхів богопізнання, що не може не вразити тих, хто більше причетний до православ'я... Зокрема, він стверджує, що у більшості із того, «у що ми про Бога та його творіння віруємо», будь-яка людина може переконатися «за допомогою самого лиш розсудку...» [32, 5].

Коли йдеться про сутність Бога, то св. Григорій вимагає від віруючого зусиль не розуму, а віри, й поняття це в нього вже не ототожнюється з актом, як у Климента Олександрійського⁴: “Але якщо ти пройшов розумом (λογισμῶν) повітря і все, що в повітрі, то торкнись вже зі мною неба і небесного? Але тут нехай водить нас більше віра (πίστις), ніж розум (λόγος) [Oratio XXVIII. PG. T. 36. Col. 68]”. “Як погляне на Тебе розум (λόγος)? Бо Ти не осягаєшся ніяким розумом [Hymnm ad Deum. PG. T. 37. Col. 507]”. “Одне повинно підлягати вірі (πίστει), а інше розуму (λογισμοῖς) [Oratio 22 – De Pace 2. PG. T. 35. Col. 1146]”.

Св. Григорій Богослов дуже рідко, як ми наголошували, у своїх працях звертає увагу на з'ясування поняття віри. Віра, пише каппадокійський богослов, і тут ще є певна схожість на Климентове поняття віри як акту, є недопитливою згодою [20]. В англомовній дослідницькій літературі найвідомішим висловом стосовно поняття віри у св. Григорія (згодом ми ще повернемося до нього) є: “Віра є довершенням нашого розуму” (Ἡ γάρ πίστις, τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου πλήρωσις [Oratio XXXIX. Pg. T. 36. Col. 104])⁵. На противагу розумуванню також слугує для Григорія те,

---

⁴ У християнській традиції це альтернативне Климентові розуміння віри (хоча і олександрієць говорить про нього [27, книга 5, глава 1], але не в такому розробленому варіанті, в якому є його центральна концепція віри) чіткіше проявляється в працях деяких Отців Церкви через розрізнення двох видів віри – віри як акту та віри як процесу. Кирило Єрусалимський пише: “Є два види віри: один – віра догматична, згода душі на щонебудь... Інший ж вид віри є даром благодаті. Ця віра... споглядає Бога” [34], подібне говорить і Ісаак Сирін [24].

⁵ Цей один з небагатьох висловів св. Григорія, де поняття віри безпосередньо співвідноситься з поняттям розуму, перекладається на латинську і російську мову як: віра є довершенням нашого вчення (лат. – Fides quippe, doctrinae nostrae complemciitum est), (рос. Ибо восполнение нашего учения есть вера). З усіх відомих нам перекладів Ярослав Пелікан [42, 27] і Фредерік Норріс (на жаль, доступу до цього перекладу в нас немає, ми судимо лише за назвою книги, яка, без сумніву, стосується аналізованого нами вислову) [41] перекладають слово “λόγος” як “reasoning” (мислення, розум), в іншому англійському перекладі [44, 603] – також близько за значенням до “reasoning” – як “argument” (доказ, аргумент). Обидва альтернативні переклади з формального боку адекватні

через що, очевидно, здійснюється християнська віра – слідування Божественним писанням [17].

Але, попри високий статус науки в працях каппадокійця, св. Григорій порівняно з Климентом [33, 609] однозначніше ставиться до віри простих, неосвічених християн. “Якщо ж ти ще немовля, якщо донизу тягнешся розумом і не маєш сили піднятися до вищих пізнань, – пише св. Григорій слідом за ап. Павлом (1 Кор. 3: 2) – то будь коринтянином, харчуйся молоком” [7]. “Достатньо вчення простої віри, яку без мудрствувань здебільшого спасає Бог. А якщо би віра доступна була одним мудрим, то надзвичайно бідним був би наш Бог” [7].

Набагато більше, ніж поняття віри, задіяне Григорієм Богословом в богопізнанні поняття, що відіграє роль інструмента віри в богопізнанні [3, 182], – поняття ума. “Віра і страх Божий, вихопивши ум з тіла, зробили їх непохитними стовпами (Πίστις γάρ ἐστήλωσε καὶ φόβος Θεοῦ, Τὸν νοῦν πρόωρον ἀρπάσας τὸν σωματίων) [De Virtute. PG. T. 37. Col 728]. “Інші ж чистими очима ума (νόου) побачать Бога [Carmina de se ipso. PG. T. 37. Col. 973]”. На відміну від олександрійців, св. Григорій не вважає, що нами може бути пізнана тільки енергія Бога, а не Бог Сам собою. Ні, для Григорія через ікономію Божу (Божого замислу і справ щодо людини) частково Бог пізнається Сам собою [36, 296], а повне пізнання Бога, вважає св. Григорій, ми можемо здобути лише після смерті [14]. Так, наприклад, він говорить: “Не можу ні думкою осягнути, ні вимовити Бога, настільки, наскільки бажаю. Осяяло, правда, очі ума мого мале якесь осяяння принебесної, рівно світлої Трійці; але більша частина (для мого жалю) вислизнула від мене...” [18].

та рівносильні, проте з огляду на те, що в попередніх реченнях слово “λόγος” вживається св. Григорієм саме в значенні розуму (в російському перекладі невдало, на наш погляд, вжито замість “розум” “слово”, оскільки неясно про що взагалі йдеться: “когда, оставив веру, предпочитаем ей силу слова...”, в латинському спочатку перекладається також невдало як “oratio” (слово), а пізніше як “disserendi” (аргумент), в англійському знову таки – “argument”), ми перекладаємо цей вислів саме так.

Григорій відрізняє ум від розуму: “Ум (νοῦς) – це внутрішнє і необмежене бачення⁶; а справа ума – мислення (νοησις) і відбиття в собі мислимого. Розум (λόγος) – пошук відбитків ума; [Definitiones minus exactae. PG. T. 34. Col. 947]”. Як зауважує протоієрей Вадим Леонов, у святоотцівській традиції такий поділ духовно-споглядальної та інтелектуально-розсудкової здатності людини був широко розповсюджений. Переважно у святих отців слово “розсудок” (διάνοια) означає здатність міркувати, робити аналіз подій, особистого досвіду, тобто пристосовуватися до навколишнього світу. Слово “ум” (νοῦς) вказує на споглядальну здатність людини, він призначений для споглядання і пізнання Бога, надчуттєвого світу, тобто для вищого духовного діяння людини. А слово “розум” (λόγος) може асоціюватися і з одним, і з іншим словом [28, 2 – 7]. Додамо, що для праць Григорія Богослова найхарактерніша асоціація розуму саме з розсудком. І хоча, як вважає Анна Елверсон [38, 23], насправді Григорій, як здебільшого усі Отці церкви [47, 114], не завжди чітко дотримується такої термінології, часто взаємозамінюючи ці поняття, проте все ж не можна не визнати, що таке розрізнення в св. Григорія прослідковується [47, 117]⁷. Теж саме до компетенції ума входить богопізнання. До того ж людський ум повинен, за каппадокійцем, для пізнання Бога прагнути до Ума Божественного: “... переселенням ума до великого Ума (τοῦ νοῦς πρὸς νοῦν μέγαν) [De Virtute. PG.

⁶ Часто Григорій Богослов, як Климент Олександрійський [27, книга 4, глава 25] та Ориген [31, 45], Умом називає навіть Бога [2]

⁷ На жаль, російський переклад творів св. Григорія, яким ми користувались поряд з оригіналом і перекладом на латинську мову, в тих місцях, де особливо важливе таке розрізнення, не виявляє його. Так, у наведених нами вище двох місця, де йдеться про неможливість богопізнання розумом: “Але якщо ти пройшов розумом (λογισμῶν) повітря і все, що в повітрі, то торкнись вже зі мною неба і небесного? Але тут нехай водить нас більше віра (πίστις), ніж розум (λόγος) [Oratio XXVIII. PG. T. 36. Col. 68]” і “Як погляне на Тебе розум (λόγος)? Бо Ти не осягаєшся ніяким розумом [Nymn ad Deum. PG. T. 37. Col. 507]” російський перекладач перекладає слово “λόγος”, як “ум” [10; 6], не роблячи відмінностей від слова “νοῦς”, яким св. Григорій виражає інструмент богопізнання. Така перекладацька неточність суттєво ускладнює орієнтацію дослідника окресленої проблеми в творчості Григорія Богослова.

Т. 37. Col 728]” і таке прагнення у Григорія уже пов’язане не з використанням власних інтелектуальних засобів людського розуму, а з сприйняттям умом через віру Божественного Ума [45, 27]. Тому наближення людського ума до Божественного Ума вимагає, за св. Григорієм, як активних дій з боку людини, її очищення: “Любомудрствувати про Бога можна не усім; тому що здатні на те люди, які випробувавши себе провели життя в спогляданні, передовсім очистили, принаймні, очищають і душу, і тіло” [4], так і пасивного сприйняття Божественної дії: “Нині перебуває з нами Дух, що дарує нам найясніше пізнання про Нього” [10].

Такий акцент на понятті ума як засобі пізнання Бога не є чимось новим для християнського богослов’я. У цьому розумінні він широко використовується Орігеном [31, 53]⁸. Для олександрійців і св. Григорія спільним є бачення обмеженості природного, дискурсивного розуму, якому відводиться головна роль у природному богослов’ї і другорядна в теоретичній полеміці з ересю (що характерно загалом, як ми зазначали, східній патристиці); й, отже, висока оцінка ролі науки в богослов’ї. Подальше ж пізнання Бога, за ними, здійснюється в площині Одкровення: прийняття св. Духа і слідуванню за текстами Святого Письма та Передання. Відмінністю між розв’язанням проблеми “Афіни і Єрусалим” у олександрійців та у св. Григорія є те, що поняття віри в олександрійській традиції ототожнюється з актом розуму, що приймає божественність Христа, а процес розкриття цього акту в богословській концепції належить до компетенції знання (“християнського гнозису”), тому віра для олександрійців є нижчою від знання [29]; а у св. Григорія поняття віри не протиставляється поняттю процесу і знання, – “віра є довершенням нашого розуму”, – а присутня на кожному кроці богопізнання. Отже, поняття віри в каппадокійця розуміється не в такому вузькому значенні, як у Климента. Як зазначає Ярослав Пелікан, маючи на увазі, очевидно, широту концепції віри у каппадокійського Отця, теза св. Григорія:

---

⁸ Молодший представник патристики, один із перших християнських апологетів Юстин Філософ і Мученик, який вніс неocenний вклад у постановку та розв’язання проблеми “Афіни і Єрусалим”, був, навпаки, схильним негативно ставитися до цього поняття як богопізнавального інструмента [25, глава 4].

“Віра є довершенням нашого розуму”, яку він вважає лейтмотивом усієї концепції богопізнання св. Григорія, об’єднує в собі характерні для західної філософії і теології тези: “віра, що шукає розуміння” і “розуміння, що шукає віри” [42, 27].

Через таку доволі непросту, насичену лінгвістичними нюансами і несистематично викладену концепцію богопізнання у каппадокійця часто у дослідників творчості св. Отця можна зустріти неадекватний погляд на розв’язання окресленої проблеми каппадокійцем. Так, наприклад, Ричард Хенсон звинувачує св. Григорія у невмінні розрізняти природне богослов’я від Одкровення [39, 708], вказуючи на місце, де у св. Григорія справді йдеться про природне богослов’я, однак, очевидно, не бачачи великої кількості інших місць, де йдеться про осягнення Бога через Одкровення. Російський дослідник Павло Бутаков намагається довести, що, попри високу оцінку філософії каппадокійцем, заборона св. Григорієм користуватися розумом у богослов’ї слугувала лише риторичним прийомом у полеміці проти Евномія [2, 167, 170]. Як видно зі статті Бутакова, автор не відмічає того, що загалом св. Отець обмежує можливість богопізнання розумом тільки в сфері пізнання сутності Бога, а не Бога в його творінні.

Окремої уваги також заслуговує підхід св. Григорія до екзегези, тієї частини християнського богослов’я, де концепція співвідношення віри та розуму втілюється у практику. Каппадокієць, як і його попередники олександрійці, найнадійнішим джерелом божественних істин, як вже було сказано, вважає Святе Письмо і Передання⁹. “Чи не краще ж мені коротко полюбомудрствувати про це з Писання, так як це і переконливіше, і вірніше, аніж довгі розмірковування” [10]. Та попри слідування Григорієм традиції духовної екзегетики Оригена [36, 180] і критику буквального прочитання Біблії “людьми, які займались Божественним Писанням не злегка і не поверхово, а крізь букву проникали у внутрішнє, удостоїлись бачити сокровенну красу і осяялись Світлом бачення” [5], з усієї творчої спадщини Григорія видно, що останній все ж тримався, як твердить Чарльз Каненгейзер, посередині

---

⁹ У визнанні св. Духа Богом св. Григорій, слідуючи за своїм товаришем Василем Великим, також ґрунтує своє вчення спочатку на хресній формі, збереженої в Переданні, а згодом на тексті Св. Письма [41].

між олександрійським алегоризмом та антиохійським буквалізмом [40, 749]. Отже, Назіанзин, на практиці реалізуючи християнську концепцію співвідношення віри і знання, не впадав у ті догматичні помилки, які припускав Оріген, надмірно алегоризуючи текст Святого Писання¹⁰. Григорій Богослов, за висловом Фоми Аквінського, був єдиним східним богословом, у працях якого не було жодної ересі [30, 176].

Висновки. Отже, на відміну від Климента Олександрійського, який найгрунтовніше серед християнських письменників ранньої церкви розв'язував проблему співвідношення віри та знання, концепція св. Григорій Богослов щодо розв'язання цієї проблеми має спільні місця з концепцією “віри і знання” Климента (однаково обидва віддають перевагу пізнанню Одкровення, що протистоїть пізнанню розумом, до компетенції якого входить лише природна теологія та логічна аргументація у суперечці з ерессю), ставить і розв'язує окреслену проблему не так обширно та в іншому терміно-логічному полі, де поняття віри має ширше смислове наповнення.

Окрім того, у св. Григорія, на відміну від олександрійця, чіткіше артикульована можливість спасіння однією вірою і відсутність необхідності заняттями науковим богослов'ям, при загальній високій його оцінці. Також каппадокійці і, зокрема, св. Григорій Богослов найбільше спричинилися до ортодоксального розв'язання проблеми троїчності Бога, на практиці втілюючи християнську концепцію співвідношення віри і розуму, зберігаючи баланс між буквою і духом Святого Писання там, де це не зуміли зробити Климент Олександрійський і Оріген. Як вважає Дмитрієвський [22, 155], ці помилки раціоналізму Климента церква повністю виправила в строго православному ключі саме в особах великих каппадокійців.

Література

1. Бенедикт XVI. Отці Церкви. От Климента Римского до святого Августина / Бенедикт XVI ; [пер. с ит. О. Хмелевская]. – М. : Из-во ББИ, 2012. – vi + 184 с. – (Серия “Современное богословие”).

---

¹⁰ Жан Планже справедливо вказує на те, що св. Григорій більше практично, ніж теоретично доклався до розв'язання проблеми “Афіни і Єрусалим” [43, 261].

2. Бутаков П. Роль иррационалистической аргументациях в творениях Г. Назианзина [Электронный ресурс] / П. Бутаков // Вестник Новосибирского Государственного Университета. Серия: Философия. – 2012. – Т. 10, № 2 – С. 163 – 171. – Режим доступа : <http://elibrary.ru/item.asp?id=17782034>.

3. Виноградов Н. Догматическое учение св. Григория Богослова / Н. Виноградов. – Казань : Б.и., 1887. – 508 с.

4. Григорий Богослов. Слово 27 [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 1. – С. 231 – 233. – Режим доступа : <http://pagez.ru/lsn/bogoslov/027.php>.

5. Григорий Богослов. Слово 31 [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 1. – С. 539 – 561. – Режим доступа : <http://pagez.ru/lsn/bogoslov/031.php>.

6. Григорий Богослов. Песнь Богу [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Творения иже во святыхъ отца нашего Григорія Богослова, Архієпископа Константинопольскаго. – Томъ II. – СПб. : Издательство П.П. Сойкина, 1910. – С. 104 – 105. – Режим доступа : [http://ru.wikisource.org/wiki/Песнь_Богу_\(Григорий_Богослов\)/ДО](http://ru.wikisource.org/wiki/Песнь_Богу_(Григорий_Богослов)/ДО).

7. Григорий Богослов. Слово 32 [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 1. – С. 561 – 583. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/?Grigorij_Bogoslov/slovo=32.

8. Григорий Богослов. Слово 31 [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 1. – С. 539 – 561. – Режим доступа : <http://pagez.ru/lsn/bogoslov/031.php>.

9. Григорий Богослов. Стихотворение, в котором Святой Григорий пересказывает жизнь свою [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 2. – С. 425 – 475. – Режим доступа : <http://www.km.ru/referats/F79D334C325D4639B015004641ED3130>.

10. Григорий Богослов. Слово 28 [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 1. – С. 476 – 502. – Режим доступа : http://www.e-reading.biz/bookreader.php/86102/Svyatitel%27_Grigorii_Bogoslov_-_Slovo_28._O_bogoslovii_vtoroe.html#n2.

11. Григорий Богослов. Послание 1. К монаху Евагрию. О Божестве [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 2. – С. 3 – 6. – Режим доступа : <http://pagez.ru/lsn/bogoslov/046.php>.

12. Григорий Богослов. Слово 29 [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 1. – С. 503 – 521. – Режим доступа : http://www.e-reading.biz/bookreader.php/86103/Svyatitel%27_Grigorii_Bogoslov_-_Slovo_29._O_bogoslovii_tret%27e%2C_o_Boge_Syne_pervoe.html.

13. Григорий Богослов. Стихотворение, в котором Святой Григорий пересказывает жизнь свою [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 2. – С. 425 – 475. – Режим доступа : <http://www.km.ru/referats/F79D334C325D4639B015004641ED3130>.

14. Григорий Богослов. Слово 10 [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 1. – С. 231 – 233. – Режим доступа : <http://pagez.ru/lsn/bogoslov/010.php>.

15. Григорий Богослов. Слово 25 [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 1. – С. 435 – 453. – Режим доступа : <http://pagez.ru/lsn/bogoslov/025.php>.

16. Григорий Богослов. Слово 23 [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 1. – С. 408 – 420. – Режим доступа : <http://www.pagez.ru/lsn/bogoslov/023.php>.

17. Григорий Богослов. Слово 4 [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 1. – С. 78 – 148. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/?Grigorij_Bogoslov/slovo=4.

18. Григорий Богослов. Плач и моление ко Христу [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, Архиепископа Константинопольскаго. – Томъ II. – СПб. : Издательство П.П. Сойкина, 1910. – С. 109 – 111. – Режим доступа : [http://ru.wikisource.org/wiki/Плач_и_моление_ко_Христу_\(Григорий_Богослов\)/ДО](http://ru.wikisource.org/wiki/Плач_и_моление_ко_Христу_(Григорий_Богослов)/ДО).

19. Григорий Богослов. Слово 26 [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 1. – С. 453 – 468. – Режим доступа : <http://www.pagez.ru/lsn/bogoslov/026.php>.

20. Григорий Богослов. О промысле [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, Архиепископа Константинопольскаго. – Томъ II. – СПб. : Издательство П.П. Сойкина, 1910. – С. 127 – 130. – Режим доступа : [http://ru.wikisource.org/wiki/О_промысле_\(Григорий_Богослов\)/ДО](http://ru.wikisource.org/wiki/О_промысле_(Григорий_Богослов)/ДО).

21. Григорий Богослов. Слово 21 [Электронный ресурс] / Григорий Богослов // Собрание творений : в 2 т. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – Т. 1. – С. 370 – 397. – Режим доступа : <http://pagez.ru/lsn/bogoslov/021.php>.

22. Дмитриевский В. Свящ. Александрийская школа. Очерк из истории духовного просвещения от I до начала V века по Р. Х. / В. Дмитриевский. – Казань : [Б.и.], 1884. – 283 с.
23. Иларион (Алфеев), игум. Жизнь и учение св. Григория Богослова / Иларион (Алфеев), игумен. – Москва – Нью-Йорк, 2000. – 259 с.
24. Исаак Сирий. Слово 29 [Электронный ресурс] / Исаак Сирий // Преподобного Исаака Сирина слова подвижнические. – М. : Правило веры, 2002. – С. 203 – 208. – Режим доступа : <http://www.pagez.ru/lsn/is/28.php>.
25. Иустин, философ и мученик Диалог с Трифоном иудеем [Электронный ресурс] / Св. Иустин, философ и мученик // Творения. – М. : Паломник; Благовест, 1995. – С. 125 – 132. – Режим доступа : <http://www.aleteia.narod.ru/just/tryph.htm>.
26. Киприан (Керн), архим. Золотой век Святоотеческой письменности [Электронный ресурс] / Киприан (Керн), архим. – М. : Паломник, 1995. – 177 с. – Режим доступа : <http://www.orthlib.ru/Fathers/kern.html>.
27. Климент Александрийский. Строматы : в 3 т. Книги IV – V (с приложением греческих текстов) [Электронный ресурс] / Климент Александрийский. – СПб. : “Издательство Олега Абышко”, 2003. – 336 с. – Режим доступа : http://www.krotov.info/acts/03/1/kliment_aleksandr_09.htm.
28. Леонов В. Понятия “Ум”, “Разум”, “Рассудок” в святоотеческой традиции [Электронный ресурс] / В. Леонов // Электронный журнал “Психологическая наука и образование”. – 2011. – № 31. – С. 1 – 9. – Режим доступа : http://psyjournals.ru/files/47062/psvedu_ru_2011_3_Leonov.pdf.
29. Лосский В. Боговидение [Электронный ресурс] / В. Лосский // Боговидение. – М. : И-во АСТ, 2003 ; Golden-ship, 2008. – С. 311 – 452. – Режим доступа : <http://www.psylib.ukrweb.net/books/lossv03/txt03.htm>.
30. Мейендорф И. Введение в святоотеческое богословие / И. Мейендорф. – Мн. : Лучи Софии, 2007. – 387 с.
31. Ориген. О началах / Ориген ; [пер. Н. Петрова]. – Новосибирск : [Б.и.], 1993. – 383 с.
32. Петрушенко В. Григорій Богослов та Ансельм Кентерберійський в контексті західно- та східноєвропейського світосприйняття / В. Петрушенко // Збірник матеріалів I Християнських постових читань 22 – 23 квітня 2013 року “Західні та Східні Отці Церкви: Історія та експозиція в сучасність”. – Львів, 2013. – С. 4 – 7.
33. Попов К.Д. Вера и ее отношение к христианскому знанию по учению Климента Александрийского / К.Д. Попов. – К. : “Труды Киевской духовной академии”, 1887. – № 12. – С. 577 – 616.
34. Святитель Кирилл, Архиепископ Иерусалимский. Огласительное слово пятое [Электронный ресурс] / Святитель Кирилл, Архиепископ Иерусалимский // Поучения огласительные и тайноводственные. – М. :

Синодальная библиотека Московского Патриархата, 1991. – С. 1 – 340. – Режим доступа : <http://www.orthlib.ru/Cyрил/oglas05.html>.

35. Спасский А. История догматических движений в эпоху вселенских соборов: (В связи с философскими учениями того времени) / А. Сасский. – М. : Новая книга; Паломник, 1995. – 648 с.

36. Beeley C. Gregory of Nazianzus on the Trinity and the Knowledge of God: In Your Light We Shall See Light / C. Beeley. – New York : Oxford University Press, 2008. – xviii+396 p.

37. Daley B. Gregory of Nazianzus / B. Daley. – Routledge, 2012. – 288 p.

38. Ellverson A. The Dual Nature of Man: a Study in the Theological Anthropology of Gregory of Nazianzus / A. Ellverson. – Uppsala University, 1981. – 119 p.

39. Hanson R. The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy 318 – 381 / R. Hanson. – Edingburg : T&T Clark, 1997. – xxi + 900 p.

40. Kannengiesser C. Handbook of Patristic Exegesis / C. Kannengiesser. – Boston and Leiden : Brill, 2004. – xxxiv + 1496 p.

41. Norris F. Faith Gives Fullness to Reasoning / F. Norris. – Leiden : E.J. Brill, 1991. – 314 p.

42. Pelikan J. Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism / J. Pelikan. – Yale University Press, 1993. – 368 p.

43. Plagnieux J. Saint Grégoire de Nazianze théologien. Études de science religieuse [Электронний ресурс] / J. Plagnieux. – Paris, 1952. – 1 vol., xvi + 472 p. – Режим доступа : <http://www.scribd.com/doc/93211065/Plagnieux-Jean-Saint-Gregoire-de-Nazianze-Theologien>.

44. Schaff P. A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church [Электронний ресурс] / P. Schaff. – General Books LLC, 2010. – Т. 7. – 804 p. – Режим доступа : http://ia600504.us.archive.org/10/items/St.cyrilOfJerusalemSt.GregoryOfNazianzen/s_cyril_of_jerusalem_s_gregory_of_nazianzen.pdf

45. Tanaka Y. Gregory of Nazianzus: The Bible and the Revelation of the Triune [Электронний ресурс] / Y. Tanaka. – University of St. Michael's College and the University of Toronto. – 2012. – 96 p. – Режим доступа : https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/34900/3/Tanaka_Yoriko_201211_ThM_thesis.pdf.

46. Taylor C. Reason, Faith, And Meaning / C. Taylor // Faith, Rationality and the Passions (edited by S. Coakley). – John Wiley & Sons, 2012. – 272 p.

47. Williams A. The Divine Sense: The Intellect in Patristic Theology / A. Williams. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 364 p.

Качмар Святослав. Проблема соотношения веры и разума в работах Григория Богослова. В статье впервые в отечественной науке осуществляется анализ видение Григорием Богословом проблемы соотношения веры и разума. Утверждается, что концепция св. Григория тяготеет к широкому пониманию веры, которая охватывает все стадии богопознания. Вера, по утверждению Богослова, необходима в начале восхождения человека к познанию Бога, она же сопровождает процесс естественного богословия и последний этап богопознания христианина. Таким образом вера постоянно сотрудничает с рассудком и умом, и только через нее последние способны обеспечить адекватное познание истины.

Ключевые слова: вера, разум, знания, ум, Григорий Богослов, богопознание, патристика.

Kachmar Svyatoslav. The problem of the relation between faith and reason in the works of St. Gregory the Theologian. In the article, the author, firstly in national science, has carried out an analysis of Gregory the Theologian's vision of the problem of relationship between faith and reason. It is argued that the concept of Gregory tends to a broad understanding of faith that covers all stages of the knowledge of God. Faith, according to Gregory, is needed at the beginning of the ascent of man to know God, it is also accompanied in a process of natural theology and Christian's knowing of God in the last stage. Thus, faith cooperates with reason and intelligence, and only through it, the latter are able to provide adequate knowledge of the truth.

Key words: faith, reason, knowledge, intelligence, Gregory the Theologian, knowledge of God, patristics.